

Сулайман РЫСБАЕВ,
Мамлекеттик тил жана лингводидактика
лабораториясынын башчысы,
педагогика илимдеринин доктору,
профессор

Кыргыз Республикасындагы тил саясаты жана мамлекеттик тилди үйрөтүүнүн жаңы модели

Кыргыз Республикасы көп улуттун өкүлдөрү жашаган өлкөгө айланды. Мунун өзү бир канча тил менен маданияттын республикабызда тогошуп жашоосун, алардын өз ара бири-бирин түшүнүп жашоосун, улуттар арасындагы рухий диалогдун болуусун жана аларды чечүүнүн маселелерин алдыга коёт.

Ал маселелер мектептен эле башталат. Анткени мектепте Кыргызстанда жашап жаткан ар бир улут өкүлдөрү болгон кичинекей наристелер билим-тарбия алуу менен, Республикабыздын окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептеринде кыргыз тилин окутуу маселеси менен тыгыз байланыштуу. Ал Кыргызстанда кыргыз тилин жана адабиятын Мамлекеттик тил мыйзамынын негизинде башка улуттардын өкүлдөрүнө үйрөтүүгө жана ал аркылуу кыргыз элинин рухий дүйнөсүн, маданиятын таанып-билүүгө жол ачуусу менен мүнөздөлөт.

Бирок, Кыргызстандагы бирдиктүү тил саясатынын жоктугунан улам, тилдердин, т.а. мамлекеттик тил менен расмий тилдин коомдук кызматы, орду так аныкталбай келатат. Ошонун кесепеттеринен улам аталган тилдердин ортосунда көптөгөн проблемалар түзүлүп келатат.

Байкап көрөлүчү, Кыргызстанда аталган эки тилдин аткарып келаткан кызматтарын мүнөздөп көрөлү:

1. Мамлекеттик тилдин аткарып келаткан кызматтары: иш кагаздары жүргүзүлөт, мекемедеги жыйындар өтөт, мекемелердин ички-тышкы жасалгалары жасалгаланат, көчөдөгү көрнөк-жарнактар жасалат, коомдук жайларда иш-чаралар өткөрүлөт жана уюштурулат, расмий мамлекеттик иш-чаралар, жыйындар өтөт, окуу жайларда окуу-тарбия иштери жүргүзүлөт, мамлекеттик буйруктар, токтомдор жазылат, мамлекеттик программалар, долбоорлор жазылат, мамлекеттик кабыл алуулар өтөт, мамлекеттик басылмалар чыгат, илимий-изилдөөлөр жүргүзүлөт, көркөм чыгармалар жазылат., радио-теле белүүлөр жүргүзүлөт, газета-журалдар чыгат ж.б.

2. Расмий тилдин аткарып келаткан кызматтары: улуттар аралык инсандык баарлашуулар жүрөт, улуттук көпчүлүк болгон чөйрөдө кеңири колдонулат, расмий иш кагаздар жазылат жана которулат, көрнөк-жарнамалар жазылат жана которулат, расмий иш-чаралар өтөт же

колдонулат, мамлекеттик басылмалар чыгат, мамлекеттик расмий кабыл алуулар өтөт, мамлекеттер аралык байланышта колдонулат, окуу-тарбия иштери жүрөт, чет өлкөдө билим алуу каражаты болуп берет, илимий-изилдөөлөр жазылат, көркөм адабий китептер чыгат, радио-теле-берүүлөр жүргүзүлөт, газета-журналдар чыгат.

Мындай салыштыруудан эки тилдин республикабыздын турмушунда дээрлик бирдей деңгээлде колдонулуп келатканын көрөбүз. Андай болсо, ким кайсы тилди тандайт?

Мына ушундай шарттын натыйжасы улам, анын кесепети мектепке чейин жетүүдө. Анткени мектептеги окуучулардын кыргыз тилинде сүйлөшө алуусу талаптын деңгээлине ылайык келбейт. Анткени республикабызда кыргыз тилинде сүйлөөгө болгон коомдук талап дагы деле төмөнкү деңгээлде болууда. Коомдук жайларда кыргыз тили дээрлик колдонулбайт. Көптөгөн мекемелер аралык кат алышуулар жана ички иш кагаздары алиге чейин орус тилинде же орус-кыргыз тилдеринде жарыш жүргүзүлөт. Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерден башка билим берүү мекемелериндеги жыйындар, коомдук иш чаралар, ички-сырткы жасалгалар дээрлик орус тилинде гана ишке ашырылат. Демек, кыргыз тили сабагынан сырткаркы учурларда жекече карым-катышта колдонулбаган тилди мектепте үйрөнүү маселеси анчалык зарыл эместей туюлат. Ошондуктан, кыргыз тили мындай шартта чейректе жакшы баа алууга кыйын предметтин деңгээлинде гана калып, үйрөнүүгө болгон каалоо (интенция) жаралбай, күндө пикир алышуу үчүн сүйлөшүү кырдаалы түзүлбөгөн бойдон калууда. Мына ушул жагдайлар кыргыз тилин аталган мекемелерде талаптагыдай үйрөнүүгө кедерги болгон негизги факторлор катары чыга келет.

Дагы бир фактор катары төмөндөгү шартты эске алсак болот, атап айтканда, жогорку окуу жайлардын филилогия факультеттеринде болочок кыргыз тилчи мугалимдер кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн коммуникативдик методикасы менен жеткиликтүү куралданышпайт. Тил үйрөтүүнү коомуникативдүүлүксүз элестетүүгө мүмкүн болбогон бүгүнкү шартта андай мугалимдер окуучуларга тилди талаптагыдай үйрөтүүдө методикалык жактан чабалдык кылышат. Окутуу методикасынын мына ушундай максатка ылайык келбегендигинен улам, окуучулар кыргыз тилин жалаң грамматикалык эрежелерди жаттап өздөштүрүү менен чектелишет.

Мына ушундай абалдан улам, окуучулардын сөз байлыгы жана кыргызча байланыштуу кеби өспөй, анын натыйжасында милдеттүү түрдө өздөштүрүлүүчү Кыргыз адабияты предметинен кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларын окуп-түшүнүүгө кыйынчылыктарды жаратары табихый көрүнүш.

Албетте, мындай учурда мугалимдер учурга шайкеш «методикалык тез жардам» талап кылынат. Андай «тез жардамды» мугалимдер каалаган жеринен, каалаган учурда эле ала алышпайт. Анткени райондордо, шаардык билим берүү борборунда жана да областтык билим берүү бөлүмдөрүндө да кыргыз тили менен адистенген атайын методисттер жок, (алардын штаттары өткөн кылымдын 90-жылдардын башында кыскартылып

кеткен). Өз убагында зарыл методикалык кеп-кенештерди ала албаган мугалимдер республиканын борборуна билимин жогорулатуу үчүн тез-тез бара алышпайт.

Мугалимдердин теориялык билимин жаңылап, методикалык жактан чеберчилигин арттырып, алдыңкы тажрыйбаларды жалпыга жайылтып турарлык «Мамлекеттик тил-мектепте» аттуу илимий-методикалык журналды мамлекеттин көмөгү менен чыгаруу маселеси канча жылдардан бери коюлуп келатса да чечилбеген бойдон келүүдө.

Мына ушунун баары кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жалпы методологиялык жана методикалык негиздеринин толук иштелип ыга электигинен кабар берет. Ошону менен катар, буга чейин колдонуп келген методикалык ыкмаларды, принциптерди түп-тамырынан тарта концептуалдуу жаңы багытта өзгөртүү, стандарты менен концепциясын, окуу программалары менен окуу китептерин тил үйрөтүүнүн дүйнөлүк практикасына тааянуу менен жаңылап кайра түзүү зарылдыгы келип чыкты.

Бул талап төмөндөгү төрт маселени чечүүнү талап кылат:

1. Тилди үйрөтүүнүн методологиялык өбөлгөлөрүн аныктоо;
2. Тилди үйрөтүүнүн принциптерин тактоо;
3. Мектепте кыргыз тилин үйрөтүүдө жетекчиликке алуу үчүн сүйлөшүү сфераларын тактоо;
3. Тил үйрөнүүнүн деңгээлдерин аныктоо.

Эми ушулар тууралуу бир аз кеп кылалы:

1. Кыргыз тилин **үйрөтүүнүн методологиялык багыттары катары:**
 - тилди адамдардын өз ара карым-катышынын куралы катары үйрөтүү (коммуникациянын куралы катары);
 - тилди улуттук маданиятты таануунун каражаты катары үйрөтүү; (таанытуучу лингвистика, т.а. лингвоөлкө таануу багыты);
 - тилди инсанды өнүктүрүүнүн куралы катары үйрөтүү;
 - тилди коомду ич ара байланыштырып бириктирүүнүн каражаты катары үйрөтүү;
 - тилди билим алуунун каражаты катары үйрөтүү;
 - тилди инсандын социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары үйрөтүү;
 - тилди жашап жаткан чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүү маселелерин чечип, практикада жетекчиликке алсак болот.

Ушундай мамиледен улам, кыргыз тилин үйрөтүү төмөндөгүдөй принциптерге таянуубуз дун зарылдыгы көрүнөт.

- 1). **Коммуникативдик-маданиятаралык баарлашууга үйрөтүүдө принципке.** Бул принцип, ири алдыда, кыргыз тили предметин окутуу максаты менен байланышып турганы менен маанилүү, анткени кыргыз тили сабагы башка предметтерден айырмаланып, окуучуну улуттар аралык мамиле маданиятына үйрөтүүчү максатты көздөгөндүгү менен баалуу болуп саналат.

2) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы усулдук принциптердин катарында деңгээлдерде **окутуу принцибинин ролуна, тактап айтканда кыргыз тилин үйрөтүүнүн системалык-деңгээлдик принцибине айрыкча чоң маани берилет.** Бул принцип дидактиканын жеткиликтүүлүк же окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу принциби менен да дал келет. Баланын жаш өзгөчөлүктөрүнө, класстардын деңгээлине карап, окуу материалдарын деңгээлдерге бөлүп берүү ишке ашат, ар бир курактын алдындагы тилдик жана коммуникативдик милдет такталат, аларга ылайык кайсы баскычта ким кандай деңгээлде сүйлөй алары белгиленет, ал баскычтардын тилдик жана коммуникативдик талаптары, милдеттүү критерийла аныкталат, лексикалык, грамматикалык, кырдаалдык минимумдар иштелип чыгат.

Ушуларга негизденип, Кыргызстандын мектептеринде мамлекеттик тилди өздөштүрүүнүн практикасын мындан ары өркүндөтүү максатында Тилдерди үйрөтүүнүн Эл аралык стандартына негизденип, өзүбүздүн төмөндөгүдөй деңгээлдик баскычтар системасын сунуш кылсак болот (бул тууралуу ананыраак сөз кылалы).

3. Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби – бул кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башкы максаты болгон анын практикалык максатын ишке ашырууга багытталган жетектөөчү усулдук принцип болуп саналат. Бул принциптин дагы бир артыкчылыгы – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун багыттарын гана эмес, анын бүткүл мазмунун да аныктайт, оозеки, жазуу түрүндөгү баарлашуу кандайча жүргүзүлө турган ыкмаларын да көрсөтүп берет.

4) Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби – бул «сүйлөөгө үйрөнүүнүн бүткүл иш-аракети кырдаалдардын негизинде жана анын жардамы менен гана жүргүзүлөт» дегенди түшүндүрөт.

«Кырдаал» түшүнүгү сүйлөшүп пикир алышуучу адамдардын мамилелешүүсүнүн системасын, адамдардын сүйлөшүп ой жүгүртүү иш-аракеттерин практикага ашыруучу моменти, речтик милдетти жүзөгө ашыруучу каражат болуп калат. Мында оң мотивдин ролу чоң. Ал- «адамдардын жүрүм-турум аракеттерин, теориялык жана практикалык ишкердүүлүктөрүн аракетке келтире турган себептердин системи», алардын ички талаптарынын, көз карашынын, кызыкчылыктарынын, эмоцияларынын да натыйжасы.

5) Окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принциби да кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде өзгөчө ролду ойнойт. Анткени окуу материалдарын тандоодо, атап айтканда, лексикалык-грамматикалык материалдарды тандоодо кыргыз эмес балдардын эне тилинде буюмдардын, көрүнүштөрдүн аталыштарын, аларды өздөштүрүү жана жазуу, аларды колдонуп оозеки жумуштарды аткара алуу деңгээлин ж.б. окуу процессинде туура, натыйжалуу пайдалануу баланын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө оң гана таасир берери шексиз. Ошондой эле,

кыргыз тилинин лингвистикалык планда алганда грамматикалык-фонетикалык материалдарын да окуу программасында жана окуу китептеринде берүүгө окуучулардын эне тилинде аларды дал ошол учурда өздөштүргөнүн, же өздөштүрө электигин сөзсүз эске алуу керек.

6) Инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу принциби да өтө маанилүү, анткени ар бир окуучу жеке инсан катары жана тил үйрөнүүдөгү мүмкүнчүлүгү менен кызыгуусунун деңгээли ар түрдүү болгондуктан, тил үйрөнүүнү ошого ылайык жүргүзүү жакшы натыйжага алып барары шексиз.

7) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жалаң эле тилдик фактылар менен чектелүүгө болбойт. Анткени тил аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ошондой эле жашаган орду, мекени (шаар, айыл-кыштак, жаратылышы) бирге үйрөнүлөт. Ошондуктан, лингводидактикадагы мындай таанып билүү процесси окутуунун өлкө таануучулугу деп айтылат. Демек, тил үйрөнүү менен мындай таанып билүү иш-аракетин бирдикте камтыган **лингво-улуттук маданиятты таануучулук принцибинин ролу эң эле чоң.**

Бул принцип да ырааттуу иш аракетсиз жүзөгө ашырылбайт. Окуу китептерде, усулдук бардык адабияттарда, сабактагы жандуу процесстеги жазуу жана оозеки иштелип жаткан иштердин баарында бала жашаган өлкө, анын рухий жана материалдык маданияты, сүйлөшүү жана мамилү түзүү маданияты, ж.б. жөнүндөгү түрдүү маалыматтардын болушу жетектөөчү мазмундук компонент катары ар дайым көңүлдүн борборунда болот. Анткени тил элдерди жакындаштырат. Элдин бири-биринин тилине жана салт-санаасына урмат-сый мамилеси болбой, башка улуттардын өкүлдөрү менен эч нерсе, эч качан жакындаштырбайт.

8) Кыргыз тили сабактарында окуу материалдарын кептеги таанытуу жана коммуникативдик кызматына жараша тандап алуу принциби окутуунун практикалык максатын көздөө менен, сабакта үйрөтүлүп жаткан ар бир сөздүн жана грамматикалык формалардын сүйлөшүүдө эмне кызмат аткаарынын түшүндүрүүнү көздөйт. Чындыгында, **ар бир сөз өзүнө тиешелүү синтаксистик кызматы менен мүнөздөлөт, ал кызматын белгилүү бир грамматикалык моделдерде жана кеп үлгүлөрүндө аткарат.** Ар бир модель же кеп үлгүсү өзүнө тиешелүү лексика менен камыз кылынат. **Мына ошентип, кеп менен грамматиканын, анын ичинде, прикладдык грамматиканын жандуу биримдиги ишке ашат.**

Демек, кыргыз тилин үйрөтүүдө тил каражаттарынын түзүлүшүнө гана көңүл бурбастан, ал каражаттардын кептеги кызматына, алардын кандайча тандалып колдонулушуна, алардын системалуу түрдө **женилден – оорго, оордон – адымдоого, жөнөкөйдөн-татаалга, татаалдан-чыгармачылыкка** карай багытталган деңгээлдеринде ситемалуу түрдө берилүүсүнө айрыкча маани берилүүгө тийиш.

Дагы бир маанилүү маселе: тил үйрөнүүнү-сүйлөшүү чөйрөлөрүн эске алуусуз ишке ашырууга болбойт. Кыргыз тилин үйрөтүүдө эске алынуучу балдардын сүйлөшүү чөйрөлөрү төмөндөгүдөй болуусу ыктымал.

1. Баланын өздүк чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын өзү, аты-жөнү, чоң ата, чоң-энеси, бир туугандары, жашаган үйү, бөлмөсү, өздүк буюмдары, үй дареги... тууралуу материалдар.

2. Окуу-таануу чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, Улуттук баатырлары, Манас, кыргыз эли, кыргыз жери, кыргыздын белгилүү адамдары, Кыргызстанда жашаган башка улут өкүлдөрү, баланын окуган мектеби, мектебинин дареги, классы, окуу куралдары, окуу эмгеги, окуткан мугалими, анын аты-жөнү, классташтары, мектептеги достору, окуу предметтери, кыргыз тили сабагы, баланын алган баалары, мектептеги жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуу, мектеп короосу, андагы оюндар, мектеп бакчасы, окуу чейректери, каникулдар, ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул тематикаларда сүйлөшүү жагдайлары.

3. Социалдык-маданий чөйрө. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* бала туулуп-өскөн, жашаган жана окуган айыл, шаар, көчө, айылдагы жана шаардагы шарттар, объектилер, мекемелер (эс алуу жайлары, дүкөндөр, китепканалар, клуб, кино-театр, оорукана, сорт аянтчалар, музейлер, Ала-Тоо аянты, Өкмөт үйү, зоопарк, базар), кыргыздын ыйык жерлери, улуттук майрамдар ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул багыттагы сүйлөшүүлөр.

4. Жүрүм-турум, этикет. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* ата-энени сүйүү жана сыйлоо, бир туугандарына урматтоо менен мамиле жасоо, улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо, учурашуу, таанышуу, кечирим суроо, уруксат суроо, куттуктоо, жан-жаныбарларды багуу, аларга камкордук көрүү, тамактануу адеби, кийим кийүү адеби, коомдук жайларда жүрүү адеби, телефондо сүйлөшүү адеби, бирөөгө кыргызча кайрылуу жана көңүлүн өзүнө бура алуу, тааныш-бейтаанышка мамиле жасоо адеби, туулган күн, салттуу майрамдар, улуттук салттар, улуттук майрамдар, улуттук кийимдер, улуттук буюмдар,....ж.б. тематикаларынын чегиндеги окуу материалдары жана аларга жараша баарлашууга машыктыруу жагдайлары.

5. Күндөлүк турмуш-тиричилик. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын күндөлүк эрежеси, үй турмушу, бир туугандары менен мамилелешүү, ата-энеге жардам берүү, үй буюмдары, кийим-кечектер, эмеректер, идиш-аяктар, тамактануу, үйдө аткаруучу жумуштар, сатып алуу, нерсенин санын, сапатын, эмненин кайда экенин, убакытты, мезгилди сурай билүү ж.б. тематикаларда сүйлөшүүгө машыктыруу.

6.Табият, экология чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* Ала-Тоо жергеси, анын жаратылышы, жыл мезгилдери, тоолору, суулары, көлдөрү, жаныбарлары, канаттуулары, үй жана жапайы айбанаттар,

өсүмдүктөр, дарактар, жер жемиштер, жашылчалар, гүлдөр, аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооздугу, ал жерлерде эс алуу, табиятты коргоо, камкордук көрүү, тазалыкты сактоо ж.б.

Соңку маселе- ушул системалык-деңгээлдик баскычтар принцибине ылайык дидактикалык талаптарын аныктоо болуп калмакчы.

Ушундай мамиледен улам, биз дагы Кыргызстандын мектептеринде мамлекеттик тилди өздөштүрүүнүн практикасын мындан ары өркүндөтүү максатында Тилдерди үйрөтүүнүн Эл аралык стандартына негизденип, өзүбүздүн деңгээлдик баскычтар системабызды сунуш кылсак болот. Мисалы, төмөндөгүдөй.

Бул деңгээлдик баскычтар бири бирин-бири уланткан системалуу, бирдиктүү, А1, А2 жана В1 деңгээлдерине бөлүнөт да, өз-өзүнчө максаттуу дидактикалык мүнөздөмөлөргө ээ болот. Бул деңгээлдер кыргыз тилин үйрөтүүнүн мектептик программасынын мазмунун, мектептик стандартынын талаптарын аныктайт. Алардын биринчиси – А1-Карапайым деңгээл 1-класстан башталат. А1.1-Баштапкы деңгээл 2-3-4-класстарды камтыйт жана бул класстарда баштапкы жөнөкөй көндүмдөр, баштапкы орто көндүмдөр жана баштапкы толук көндүмдөр калыптанат. А2-Негизги деңгээл 5-7-класстарга туурак келет. Анын ичинен, окуучулар 5-класста кадыресе көндүмдөргө, 6-класста калыптанган орто көндүмдөргө жана 7-класста илгерилей калыптанган көндүмдөргө ээ болушат. Андан ары В1 деңгээли Орто деңгээл деп мүнөздөлөт да, бул деңгээл 8-9-класстарды ичине алат. Мында 8-класста окуучулар калыптанган негизги көндүмдөргө, ал эми 9-класста калыптанган толук көндүмдөргө ээ болушат. Андан ары – жыйынтыктоочу этап-В1 Ортодон жогорку деңгээл деп аталат. Ал деңгээлде окуучулар 10-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган көндүмдөргө, ал эми 11-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган толук көндүмдөргө ээ болуп чыгышат. Ошону менен бирге 11-класстын бүтүрүүчүсү кыргыз тили үйрөнүүнүн мектеп стандартынын көлөмүнө жана деңгээлине ээ болуу менен, **кыргыз тилин ортодон жогорку деңгээлде өздөштүргөнү туурасындагы сертификатка ээ болушат.**

Деңгээлдерди мындай бөлүп алуу менен, **окуу материалдарын жөнөкөйдөн – татаалга, жеңилден – оорго жана оордон- адымдоого, ошону менен бирге, белгилүүдөн – белгисизге, белгисизден-чыгармачылыкка карай жайгаштыруу ишке ашырылат. Мунун өзү усулдук ыкма гана эмес, бул окутуунун натыйжалуулугуна карай багытталган принциптүү мамиле болмокчу.**

Адабияттар:

1. «Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарты, Б.2006.

2. «КРнын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүнү өркүндөтүү концепциясы», «Кутбилим», 17-август, 2012.
3. Биялиев К.А., «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун коммуникативдик негиздери», доктордук диссертация, Б.2011.
4. Чыманов Ж.А., «Кыргыз тили окутуунун теориялык жана практикалык негиздери», доктордук диссертация, Б.2011
5. Оразбаева Ф.О., «Тил адеми», Алматы, 2011.
6. «Казакстан Республикасында чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүү» концепциясы, Алматы, 2010.
7. Бим А., «Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе», Проблемы и перспективы,». М.,1082.
8. Шарнас В.И, «Об основном методе обучения», М., журналда: «Русский язык в национальной школе», №3, 1981.
9. Салистра И.Д., «Очерки методов обучения иностранного языка», М., «Высшая школа», 1966, 252-б.
10. Мединский Е.Н., «О принципах советской дидактики», журналда: «Советская педагогика», 1977, №5, 6-б.